

Sexual violence during the German-Soviet war: modern scientific and social discourse, «conflict of memory», political component

Volodymyr V. Ginda

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

PhD in History, Senior Researcher (Ukraine)

email: ginda@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ADA-5287-2022>

Abstract.

The purpose of the article. To analyze the problem of sexual violence during the German-Soviet war in social and scientific discourses, the “conflict of memories” and political components of the Russian Federation (RF) and Ukraine. To outline aspects of the topic that require scientific study by domestic historians, in the territory of Ukraine and beyond. Using the example of the confrontation of socio-political discourses in the countries of the European Union (EU) and the Russian Federation, to show how this issue can be politicized in the interests of political elites and states. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, logic, systematic typology of scientific directions, historical comparative studies. **The scientific novelty** lies in the formulation of the specified question, an attempt to consider it within the framework of the specified components and projection onto the events of the modern Russian-Ukrainian war. **Conclusions.** In the process of work, the author concluded that the issue of sexual violence during the German-Soviet war is not adequately reflected in Ukrainian historical science. Despite certain achievements, which are mainly associated with feminist studies in Ukraine, a number of aspects of sexual crimes committed on the territory of Ukraine have still remained out of focus. The narrative of sexual violence in the early 2000s was very popular in the public and political discourse of the EU and the Russian Federation, and in Ukraine it was supplanted by other problems of the Second World War and, first of all, the problems of the Ukrainian national liberation movement of 1940-1950.

Keywords: German-Soviet war, sexual violence, discourse, Ukraine, EU, Russia, historical memory, Red Army, Wehrmacht.

Сексуальне насилля під час німецько-радянської війни: сучасний науковий і соціальний дискурс, «конфлікт пам'яті», політична складова

Володимир Гінда

Інститут історії України НАН України

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (Україна)

email: ginda@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ADA-5287-2022>

Анотація.

Мета статті. Проаналізувати проблему сексуального насилля в період німецько-радянської війни в суспільному і науковому дискурсах, «конфлікті пам'яті» та політичних складових України, Європейського Союзу (ЄС) та Російської Федерації (РФ). Окреслити аспекти теми, які потребують наукового вивчення вітчизняними істориками на території України та поза її межами. На прикладі протистояння суспільно-політичних дискурсів у країнах ЄС і РФ показати, як це питання може політизуватися в інтересах політичних еліт і держав. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, логічності, системності типологізації наукових напрямків, історичної компаративістики. **Наукова новизна** полягає у постановці вказаного питання, спробі його розгляду в межах зазначених складових і проєкції на події сучасної російсько-української війни. **Висновки.** У процесі роботи автор дійшов висновку, що питання сексуального насилля під час німецько-радянської війни не відображене належним чином в українській історичній науці. Незважаючи на певні здобутки, які пов'язані переважно з феміністичними студіями в Україні, досі поза увагою залишилися низка аспектів сексуальних злочинів, вчинених на території України. Наратив про сексуальне насилля на початку 2000-х років був надто популярним в суспільному

та політичному дискурсах ЄС і РФ, а в Україні його витіснили інші проблеми Другої світової війни і насамперед проблематика українського національно-визвольного руху 1940–1950 рр.

Ключові слова: німецько-радянська війна, сексуальне насилля, дискурс, Україна, ЄС, Росія, історична пам'ять, Червона армія, Вермахт.

Постановка проблеми. Сексуальне насилля було невід'ємною складовою практично усіх відомих війн в історії людства та залишається нею нині. Німецько-радянська війна стала одним із тих протистоянь, де це явище сягнуло небачених масштабів в арміях обох таборів. Очевидно, що на сучасному етапі історикам доведеться звертатися до його студіювання в межах російсько-української війни, адже фактів вчинених рашистами відповідних злочинів в Україні стає все більше. Напрацьовуючи методологічні підходи, науковці будуть змушені проаналізувати, а, в окремих випадках, застосувати розроблений дослідницький інструментарій для аналізу подієвого полотна Другої світової війни. Актуалізація проблематики може стати поштовхом студіювання не лише сучасних подій.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вітчизняні історики досі не вдавалися до вивчення сексуального насилля під час німецько-радянської війни в запропонованому автором форматі. Утім зарубіжна та меншою мірою українська історіографія порушує проблематику питання, яка на сучасному етапі є доволі різноманітною. Умовно її можна розділити на три групи. До першої варто віднести праці дослідниць-феміністок: Б. Штельцель-Маркс (Stelzl-Marx, 2012), Р. Мюльхойзер (Muhlhauser, 2010), А. Пето (Пето, 2023), С. Енлоу (Enloe, 2000), Г. Лернер (Lerner, 1986), Б. Бек (Beck, 2004), В. Гертєянссен (Gertjeanssen, 2004), Н. Тек (Тек, 2003, с. 168–187), М. Гавришко (Гавришко, 2016, с. 89–107; Havryshko, 2018, р. 35–37; Гавришко, 2019, с. 10–30; Havryshko, 2021, р. 221–242; Havryshko, 2020), О. Кісь (Кісь, 2015, с. 15–40), О. Стяжкіної (Стяжкіна, 2015а, с. 191–194; Стяжкіна, 2015б, с. 62–65). У своїх роботах вони прагнуть показати різні форми, методи та наслідки сексуального насилля над жінками під час Другої світової війни. Головною ідеєю феміністичних студій на початку розробки теми було порушення фігури мовчання щодо домінування маскулінності в суспільстві, заснованому на сексуальному підкоренні жінки, тому вони розглядали зґвалтування на війні в межах теорії сексизму. Утім сучасні воєнні конфлікти доводять, що жертвами можуть бути також чоловіки та діти. Наприклад, за даними Генеральної прокуратури України, на вересень 2024 р. російськими військовими були скоєні 316 сексуальних злочинів, у 114 випадках жертвами були чоловіки, у 15 випадках – неповнолітні (14 дівчаток і один хлопчик) (ОГП: прокурори зафіксували 316 фактів сексуального насильства, пов'язаного з війною, 2024). Цей бік сексуального насилля німецько-радянської та Другої світової війн ще потребує ретельного аналізу.

Саме феміністичний погляд, у центрі якого перебуває жінка, наразі превалює в науковому історичному дискурсі.

Другу групу становлять дослідження істориків, які вивчають проблематику поза межами феміністичного підходу. Це, зокрема, роботи Д. Бурдса (Бурдс, 2015, с. 278–309), О. Будницького (Будницький, 2011, с. 405–422), В. Гінди та О. Лисенка (Гінда, 2021, Ginda, Lysenko, 2024). Беручи до уваги феміністські напрацювання, вони розглядають це питання в негативному контексті воєнного або окупаційного повсякдення. Науковці переважно фокусуються на відсутності належної профілактичної роботи у військах, слабкій культурі виховання військових, звертають увагу на людську фізіологію, психологію та підкреслюють, що причини й мотиви таких дій чоловіків могли бути різними в партизанських загонах, Червоній армії або Вермахті.

Третя група – це науковий доробок Х. Наймарка (Naimark, 1995), К. Раяна (Райан, 2003), Б. Ковальова (Ковалев, 2004), Е. Бівора (Бивор, 2004), А. Скоробагатова (Скоробагатов, 2004), Б. Соколова (Соколов, 2005), О. Гогун (Гогун, 2012), Л. Піза (Піз, 2012), З. Найтцеля, Х. Вельцера (Найтцель, Вельцер, 2013), Р. Михальчука (Михальчук, 2014), М. Гона та Н. Івчик (Гон, Івчик, 2016), С. Стельниковича (Стельникович, 2016), який стосується окупаційного повсякдення, військових операцій або життя окремих етнічних груп у Другій світовій війні. У ньому автори епізодично звертаються до сексуальних злочинів, розглядаючи їх як один із багатьох негативних наслідків воєнного лихоліття, уникаючи глибокого аналізу.

Переважно навколо цієї історіографії і формується науковий та певною мірою соціальний дискурс сексуального насилля під час німецько-радянської війни в Європі, Україні та РФ.

У статті активно використовуються наукові та науково-популярні матеріали відомих електронних-видань, адже в сучасному світі соціальний дискурс створюється переважно під впливом соціальних мереж та Інтернету.

Мета статті: розглянути тему сексуальних злочинів у роки німецько-радянської війни в науковому та соціальному дискурсах, показати, як вона використовується в «конфлікті пам'яті» довкола Другої світової війни та окреслити проблемні аспекти, які потребують вивчення вітчизняними істориками на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Предметом наукових дискусій сексуальне насилля в контексті Другої світової війни стало порівняно нещодавно. Наприкінці 1990-х початку 2000-х років на нього звернули увагу дослідниці-феміністки й інтегрували до наукового дискурсу. За кордоном це питання розглядається науковцями у військах обох таборів протистояння, але все ж потрібно визнати, що вони переважно зосереджені на проблемі сексуальних безчинств солдатами Червоної армії (див: Stelzl-Marx, 2012; Grossmann, 1995a, p. 43–63; Grossmann, 1995b, s. 109–119; Naimark, 1995; Бивор, 2004; Пето, 2023; Піз, 2010; Райан, 2003). Причини цього передусім варто шукати в наявності відповідних джерел в європейських країнах, які були окуповані радянськими військами, їх доступності, можливості працювати з очевидцями тих подій, бажанні не лише науковій спільноті обговорювати на загальну проблематику.

Аналогічні злочини вчинені військами Вермахту під час німецько-радянської війни вивчає німецька історикиня Біргіт Бек. Використовуючи справи військово-польових судів, вона проаналізувала мотиви таких дій солдатів, види покарань за відповідні проступки. Звернула увагу, що зазвичай на Східному фронті вояки отримували легкі покарання за зґвалтування жінок, на відміну від Західного (Beck, 2004; Beck, 2005, p. 317–331). Її співвітчизниця Р. Мюльхойзер у дослідженнях із феміністичних позицій ґрунтовно розкриває різні форми сексуального насилля солдатами Вермахту на території СРСР. Але фокусується не лише на цьому: «сексуальний бартер», статеві контакти за обопільною згодою, романтичні відносини ворожих солдатів із місцевими жінками та причини, які штовхали їх до таких кроків, теж є сферою зацікавленості історикині. Дослідниця зауважує, що сексуальне насильство було невід'ємною частиною війни, яку вели німці, а «сексуальна політика Вермахту в СРСР була не лише репресивною, а й продуктивною, адже створюючи умови для проституції, видаючи військовим презервативи, відкриваючи борделі, командування надавало можливість солдатам для відносно легких і легкодоступних можливостей сексуального задоволення» (Мюльхойзер, 2015, с. 276). На її переконання, історію сексуального насильства з боку німецьких солдатів на Східному фронті неможливо повноцінно вивчити, застосовуючи односторонній підхід «зверху вниз», бо «важливо досліджувати взаємодію поміж військовим керівництвом, окремими підрозділами та солдатами. Дійові особи часто мали неоднакові уявлення про гендер, сексуальність, расу і насильство, які самі по собі також не були незмінними, а відрізнялися залежно від території та періодів війни. Саме тому військове насильство не можна осмислити як злочин, що завжди відбувався в той самий спосіб. Насправді потрібно аналізувати різні форми сексуальних злочинів, різноманітні мотиви, які рухали кривдниками, а також різні наслідки для людей, котрі стали жертвами» (Мюльхойзер, 2015, с. 276–277). Американка В. Гертсєянссен цій проблемі (у військах Вермахту на Сході) присвятила дисертаційну роботу, де розкрила різноманітні чинники, як впливали на сексуальну агресивність військових, показала моделі та практики самозахисту жінок від зґвалтувань (Gertjeanssen, 2004). Останніми роками в Росії з'явилися публікації К. Сак та Є. Кринко, присвячені зґвалтуванням солдатів Вермахту на російських окупованих територіях, які розглядають сексуальне насилля з позицій жіночого повсякдення (див: Кринко Е, Сак К, 2023, с. 95–115; Сак, 2024, с. 601–616).

Роль расової ідеології нацистської держави в зґвалтуваннях, вчинених у борделях Вермахту і концтаборах, або поза їх межами, сексуальну політику керівництва Райху на окупованих східних територіях відобразили в своїх напрацюваннях Р. Зоммер (Sommer, 2009), В. Гертсєянссен (Gertjeanssen, 2004, s.154–226) та Р. Мюльхойзер (Mühlhäuser, 2009, s. 43–55; Mühlhäuser, 2011, p. 197–220).

Науковцями виокремлено кілька чинників, які могли впливати або провокувати солдатів регулярних армії та учасників парамілітарних формувань до сексуальних злочинів; окреслено позиції військового та політичного керівництва обох тоталітарних режимів; причини, мотиви масових зґвалтувань і замовчування повоєнним суспільством. Вчені помітили, що гвалтування жінок під час збройних конфліктів можуть мати військово-психологічне значення як засіб залякування та деморалізації противника. Особливою проблемою в наукових студіях виділена доля дітей, народжених від солдатів ворожих армій (див: Stelzl-Marx, 2015, s. 277–291; Mühlhäuser, 2009, s. 43–55).

Дослідниці-феміністки звертають увагу на відмінності феномену гвалтувань воєнної доби від мирного часу. Так, за спостереженнями Б. Бек, під час війни вони можуть мати подвійне значення, якщо здійснюються у великих масштабах, адже виступають не лише засобом приниження особи, яка його зазнає, а й демонструють суспільству держави-супротивника, що його політичні лідери й армія не здатні захистити співгромадян. Тому такі дії, на відміну від здійснюваних у повсякденному житті, відбуваються не потай, а привселюдно (Бек-Гепнер, 2011, с. 138–139). Американка Г. Лернер зауважує, що військові гвалтування мають подвійний вплив на підкорений народ: так, обезчещують жінок і водночас символічно каструють чоловіків (Lerner, 1986, p. 80). С. Енлоу виокремила три види сексуального насилля: масове, скоєне з метою

захисту нації і рекреаційне. Перші два вважаються засобами ведення війни (Enloe, 2000, p.111, 123, 132).

Провідна угорська дослідниця окресленої проблематики А. Пето пропонує аналізувати причини воєнних зґвалтувань у межах двох підходів – архаїчно-патріархального й ідеологічно-націоналістичного. Згідно з першим війна перетворює жінку в об'єкт стратегічної ваги, через який чоловіки вбивають один одного. Гвалтуючи жінку, вони отримують її у власність, позбавляючи ворога права на неї. За цим підходом виходить, що зґвалтування – дозволена частина війни. Ідеологічно-націоналістичний підхід розглядає воєнні дії з погляду відносин між статями. Жіноче тіло в таких випадках ототожнюється з ворожою нацією. Відповідно вчинене над нею насилля рівнозначне перемозі над ворогом (Пето, 2023, с. 94, 97–98). А. Пето зазначає, що останнім часом воєнні сексуальні злочини вивчають крізь призму критики європоцентризму, вони також стали одним із ключових напрямів, за яким розвивається дослідження геноциду (Пето, 2023, с. 43). Історикиня розкриває питання пам'яті та наративу про ці злочини у Відні й Будапешті, фокусуючи свою увагу на замовчуванні або обговоренні проблеми в історіографії обох країн (Peto, 2003, p. 129–148).

Поза межами феміністичного підходу, але з урахуванням окремих його сентенцій, військові зґвалтування вчинені солдатами Вермахту та Червоної армії аналізував Д. Бурдс (Бурдс, 2015, с. 278–309). Історик твердить, що сексуальні злочини військових Вермахту на радянській території були зумовлені двома основними чинниками: особливою расовою політикою, котра заохочувала погане поводження з неарійським цивільним населенням, та зростанням стресу у німецьких вояків, спричиненого стійким опором радянських військ у перші тижні війни. «Якщо коріння німецького гендерного насильства крилося в расових упередженнях щодо єврейського та слов'янського населення, то радянське базувалося на ненависті та палкому прагненні помститися німцям за їх звірства» (Бурдс, 2015, с. 279–280, 290).

В Україні перші спроби ввести табуйовану проблему до наукового аналізу, на зорі незалежності, зробив В. Коваль. Вдосконалюючи інтерпретаційні горизонти, дослідник розширив номенклатуру нацистського терору від геноцидальних практик і колективного заручництва до адміністративного терору, психологічного і сексуального насильства (Коваль, 1994; Коваль, 1995; Коваль, 1999). Наразі відповідні дослідження в нашій державі переважно розвиваються у межах феміністського напрямку. Свій початок вони беруть від 2013 р., коли Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність» провів конкурс робіт молодих українських істориків «Жінки України у Другій світовій війні: історія, пам'ять, репрезентації», а 28–29 листопада за підтримки Представництва Фонду імені Г. Бьоля Української асоціації дослідниць жіночої історії та Української асоціації усної історії – міжнародної конференції. Підсумком заходів стало видання в 2015 р. збірника наукових праць «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства». У ньому малодосліджені питання жіночого досвіду війни вперше були поставлені у центр наукового обговорення.

Конференція та виданий збірник задали гендерний напрям досліджень. Основні проблеми феміністичних досліджень відобразила в історіографічному огляді О. Кісь. Розкривши основні ключові методологічні підходи, концепції, вона звернула увагу на те, що феміністичний підхід відкриває перед дослідниками широке поле проблем, які потребують вивчення у східноєвропейському й українському контекстах (Кісь, 2015, с. 39).

Зі свого боку, О. Стяжкіна, розглядаючи жіночі практики окупаційного повсякдення України, акцентувала увагу на тілесному ресурсі, який іноді використовувався жінками задля виживання. Це прагматичне завдання, на думку дослідниці, формувало різні жіночі практики під час війни, які були індивідуальними для кожної окремої групи та діаметрально протилежними. Хтось свідомо йшов на подвиг, а хтось займав споглядальну позицію, хтось готовий був померти за чужих і своїх дітей, а хтось йшов працювати в бордель тощо (Стяжкіна, 2015а, с. 195; Стяжкіна, 2015б, с. 62–65).

З'явилися також феміністичні праці М. Гавришко про сексуальне насилля в середовищі УПА та під час Голокосту в Україні. Торкаючись цієї проблеми в УПА, історикиня розглянула його причини та види, гендерні аспекти сексуальної моралі повстанців, покарання за вчинені проступки вояків і командирів, проаналізувала фактори, які сприяли порушенню інтимних норм (мілітарна культура, владний ресурс чоловіків, правова незахищеність жінок, тощо) (див.: Гавришко, 2016, с. 89–107; Havryshko, 2018, p. 35–37). Вивчаючи питання Голокосту в Україні, вона проаналізувала стратегії виживання єврейських жінок, які зазнали зґвалтувань під час переховування, вплив цих травм на їх подальший стан, долю, мотивації гвалтівників (політичні та ідеологічні чинники, фактор війни, військова культура, мізогінія, особисті, меркантильні мотиви, безправ'я жертв) і форми злочинів (див.: Гавришко, 2019, с. 10–30; Havryshko, 2021, p. 221–242; Havryshko, 2020). За її визначенням «саме етнічність, а не гендер у часи нацистської окупації українських земель була тим чинником, що уможливив різні форми приниження і насильства щодо єврейок, у тому числі сексуального» (Гавришко, 2019, с. 28–29).

Поза феміністичними студіями тема сексуального насилля над єврейськими жінками розглядається М. Гоном, Н. Ічик та Р. Михальчуком (Гон, Івчик, 2016, с. 9–49; Михальчук, 2014, с. 375–393). У працях В. Гінди, О. Лисенка вона представлена в середовищі радянського партизанського руху, Червоної армії та на окупованих українських територіях. У процесі аналізу історики зауважують, що, якщо чоловіки в радянських партизанських загонах і Червоній армії схильні до девіації, аб'юзу та зґвалтувань, керувалися суто фізіологічними рефlekсами (рідше – прагненням покарання чи сатисфакції), то моделі поведінки більшості потенційних і реальних жертв вмотивовувалися стратегіями виживання. Історики зазначають, що наруга над цивільними відрізнялася мотиваційно-детермінаційною складовою від домагань і гвалтувань в армії чи партизанських загонах (див: Ginda, Lysenko, 2024, р. 181–196; Гінда, 2021, с. 139–175).

Сексуальне насильство згадується вітчизняними науковцями через призму окупаційної повсякденності або вивчення стану медицини на окупованих українських землях (див.: Стельникович, 2016; Скоробагатов, 2004; Кицак, 2016, с. 77–80; Кицак, 2018; Заболотна, 2016, с. 56–98). Не ставлячи собі за мету дослідити відповідне явище, автори подають його як один із негативних моментів тогочасного буття, уникаючи детального аналізу, а також інтерпретації наслідків і висновків.

Наразі це – практично весь доробок українських істориків. Досі поза їх увагою залишається низка аспектів, які потребують спеціального студіювання. Серед них – сексуальне насильство солдатів Вермахту, їхніх союзників, допоміжних поліцейських формувань і Червоної армії на території України. У майбутньому вони можуть дати можливість поглянути на проблематику не на підставі дихотомічного підходу (Вермахт або Червона армія), а в контексті типологічно-порівняльної парадигми.

Неупередженого вивчення потребують зґвалтування червоноармійцями у східноєвропейських країнах та Німеччині, та участі в них українців, у протистоянні радянської влади з УПА в 1940–1950-х роках (з обох боків), польської Армії Крайової та УПА (з обох боків), осоромлення оstarбайтерок нацистами та солдатами Червоної армії тощо.

Інертність вітчизняних істориків у дослідженні цих аспектів німецько-радянської війни на початку ХХІ ст., на переконання В. Ковалю, пояснювалася згасанням цікавості суспільства до теми війни (Злочини, 2002). Все змінилося після Помаранчевої революції 2004 р., коли історія Другої світової війни та місце в ній українського національно-визвольного руху 1940–1950-х рр. стали науковим, політичним і суспільним трендом. Однак підвищена увага до цього важливого сегменту нашого минулого витіснила на периферію проблематику сексуального насильства. Значною мірою розвиток досліджень стримували тогочасна політична кон'юнктура, де вагому роль відігравали утримувані на гроші Кремля ветеранські організації, заборонена нині Комуністична партія України та підконтрольна комуністам Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Верховній Раді України. Ці інституції зазвичай чинили відвертий моральний, суспільний чи адміністративний тиск на істориків у випадку зазіхання на «гlorифікований образ доблесного радянського солдата». Все це, включно з непотраплянням теми до українського політичного дискурсу та «пострадянським синдромом пам'яті», який нерідко завуальовувався, а подекуди і нині завуальовується «ненауковістю проблеми», залишило її на маргінесі української історичної науки.

Історики дотепер зіштовхуються з низкою теоретичних і методологічних складнощів. Зокрема, з методологією визначення статистичних даних, що ілюструє масштаби зґвалтувань, вчинених військовослужбовцями. Представники феміністської школи спробували вирішити її завдяки застосуванню емпіричного методу. В Європі найбільш поширеним виявився аналіз документації жінок, які зверталися до медичних закладів із приводу венеричних захворювань чи народження дітей після зґвалтувань червоноармійцями. На основі цього з'явилися перші узагальнюючі цифрові викладки, які викликали суперечки та скептицизм. У Німеччині найчастіше називають цифру в 2 млн, із них 1,4 млн – мешканки східних регіонів (Бек-Гепнер, 2011; Бивор, 2004, с. 530). А. Пето, розглянувши статистику венеричних захворювань жінок одразу після вступу Червоної армії до Будапешта, припустила, що у місті сталося близько 200 тис. випадків зґвалтувань (Peto, 2012, р. 87). За іншою версією, кількість жертв сексуального насилля в місті сягала 50 тис. (Різ, 2010, с. 317). На території Австрії йдеться про 240 тис. осоромлених австрійок (Stelzl-Marx, 2015, s. 278). Здебільшого ці цифри наводилися не для кількісного порівняння, а фокусування на масштабності трагедії, яка використовувалася у суспільному дискурсі Німеччини для емоційного урівноваження зі злочинами нацистів (Дубина, 2015, с. 439).

Метод визначення кількості зґвалтувань солдатами Вермахту на території СРСР донині не запропонований. Процес значно ускладнює відсутність облікових записів у тогочасній окупаційній документації, замовчування проблеми в повоєнному радянському суспільстві та відсутність комплексних наукових досліджень на пострадянському просторі. Проте спорадичні дані про сексуальні злочини німецьких військових зосереджені у звітах радянських партизанів, пресі українських повстанців, пропагандистській радянській літературі та газетах періоду війни,

документації німецької СД. Пласт інформації містять повоєнні акти «Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх поплічників» і кримінальні справи колаборантів (поліцейських, охоронців і начальників гетто, старост сіл і голів міст тощо). У матеріалах розслідувань нерідкими є свідчення свідків про сексуальні безчинства нацистів і колаборантів на окупованих територіях. Можливо, їх аналіз та методологія статистичної науки могли б дати приблизні середньо-статистичні узагальнення.

У Росії відповідний науковий дискурс вмонтований у політику офіційної пам'яті Кремля про Другу світову війну. Відтак робота російських істориків спрямована на спростування або таврування згадок про сексуальні безчинства Червоної армії на теренах Центрально-Східної Європи та Німеччини (див.: Сенявская, 2012а, с. 13–19; Сенявская, 2012б, с. 111–127). Спроби ліберальних дослідників О. Будницького, Б. Соколова, О. Гогун, О. Новікової поглянути на це явище в Червоній армії і партизанських загонах із позиції гендерної нерівності та зосередження уваги на примусових інтимних практиках командирів стосовно жінок-військовослужбовиць, не знайшли підтримки путінського режиму (див.: Будницький, 2011, с. 405–422; Соколов, 2005, Гогун, 2012; Новикова, 2005).

Не здобули визнання напрацювання Г. Нольте, Г. Бордюгова і В. Дубіної. Вони пропонували, задля уникнення політизації і напруги в суспільствах, йти шляхом паралельного досвіду, пропонуючи визначити спільні та відмінні риси явища в військах Вермахту та Червоної армії (див.: Nolte, 2009, s. 129; Бордюгов, 2005; Дубина, 2011, с. 50).

Феміністські дослідження сексуального насилля спровокували суспільну дискусію віктимності німецького воєнного часу і стали предметом зацікавленості суспільного дискурсу не лише Німеччини (Matthews, 2018). Тема активно інструменталізувалася європейськими ЗМІ в межах проблеми «катастрофи завершального періоду війни» – руйнувань, грабунку та жертв Червоної армії поміж цивільного населення. Суспільству були запропоновані художні та документальні фільми, які акцентували увагу на сексуальних злочинах червоноармійців із надто емоційним забарвленням. У 2013 р. в Угорщині широко відомою стала документальна стрічка Ф. Шкрабшкі «Тихий сором», яка довгий час транслювалася в кінотеатрах країни, декілька разів показана загальнонаціональним телебаченням (Пето, 2023, с. 46). Німецький художній фільм «Безіменна – одна жінка в Берліні», що вийшов на екрани в 2008 р., номінували на німецьку національну кінопремію. Фільм передав історію жінки, яка пережила масові зґвалтування солдатами Червоної армії (Matthews, 2018). Оpubліковані в багатьох країнах (на пострадянському просторі в тому числі) щоденники німкені Г. Кьопп (Кьопп, 2011), невідомої жінки з Берліну (Анонім, 2019) та угорки А. Польц (Польц, 2004), де вони розповіли про власний досвід пережитого сексуального насилля.

Але європейський, як і український, соціальні дискурси помилково ці злочини пов'язують із Росією як правонаступницею СРСР. Утім, якщо європейці роблять це через незнання історії (в ЄС часто радянську державу ототожнюють виключно з РФ), то українці, на підсвідомому чи інтуїтивному рівні, уникають у цьому питанні факту інтернаціональності Червоної армії. Відповідний наратив є хибним, бо заперечує, що поряд із росіянами служили мільйони українців, білорусів, прибалтійських етносів, які очевидно теж могли бути до них причетними. Але, враховуючи, що диференціювати відсоток солдатів-ґвалтівників за національністю неможливо, дослідникам варто все ж фокусувати увагу на злочинах радянської армії, аби уникнути стигматизації окремих націй за політичними принципами. Також маємо визнати, що до цієї ганебної сторінки німецько-радянської війни, як і, скажімо, до героїчного внеску в перемогу над нацизмом, доклалися представники всіх народів, які проживали в СРСР.

Описовий характер сцен ґвалтувань солдатами Червоної армії у європейських ЗМІ та ототожнення їх із росіянами, спричинив бурхливу негативну реакцію політичного істеблішменту РФ, а вектор дискусії змістився з наукової площини до політичної й емоційно-психологічної. Це призвело до виникнення в російському соціальному дискурсі на початку XXI ст. двох наративів. Перший – відповідав державній позиції та заперечував наявність фактів масового сексуального насилля з боку червоноармійців у Європі. Він спрямовувався проти «чорного антиросійського міфу Заходу, покликано зганьбити героїчну пам'ять воїнів Червоної армії, які врятували світ від нацизму» (див.: Сенявская, 2020; Самсонов, 2015; Сыромятников, 2021). Згідно з апологетичним наративом, «міф» був створений європейцями для перегляду підсумків Другої світової війни з усіма геополітичними, історичними наслідками. У його контексті визнавалися лише поодинокі випадки зґвалтувань, які пояснювалися помстою нацистам за скоєні злочини на захоплених територіях СРСР.

Другий наратив – не заперечував сексуальних злочинів, трактуючи їх антигуманністю більшовицького режиму. Його прихильники негативізували путінський режим і пропонували визнати історичні провини та покаятися за них. Про цю проблему в історії «священної війни» вони зазвичай нагадували напередодні святкування в РФ Дня перемоги, коли в опозиційних ЗМІ під провокаційними заголовками «День національного сорому», «Могила невідомого ґвалтівника», «Зґвалтування Берліна: невідома історія війни» йшлося про сексуальне свавілля

солдатів Червоної армії. Але до початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну державний наратив став домінуючим у російському суспільстві.

Український соціальний дискурс відображений переважно з позиції Заходу. У сучасних інтернет-виданнях і ЗМІ присутні популярні або науково-популярні матеріали, де описані інтимні безчинства солдатів Червоної армії. Їхній пік припадає на період протистояння України та РФ у питанні Другої світової війни, окреслений 2005–2015 роками. Намагаючись позбавитися комуністичного минулого, вітчизняні історики пропонували відмінну від радянської модель пам'яті, одним із аспектів якої стала відмова від традиції помпезного святкування «Дня перемоги». Напередодні цієї дати в ЗМІ публікувалися матеріали, які мали розвінчати глорифікацію Червоної армії та звернути увагу суспільства на її «темні сторінки» (штрафбати, «чорносвітники», форсування Дніпра, «пакт Ріббентропа-Молотова», репресії тощо) – сексуальні злочини червоноармійців органічно лягали в цю канву. На підтвердження цієї тези наведемо лише кілька публікацій із інтернет-видань, які дають загальне уявлення про те, довкола чого формувався український суспільний дискурс: «Про подвиги радянського солдата, солдата-гвалтівника» (Янчук, 2015), «Звірства радянських солдатів в Європі» (Погорецький, 2014), «Злочини Радянської армії у Німеччині у 1945 році: нова книга британського історика» (Злочини, 2002). У цих матеріалах червоноармійці маркувалися як «сексуальні злочинці, мародери, безжальні вбивці», а від деяких «віяло» відвертою ненавистю та зневагою.

Останнім часом український інформаційний простір наповнюється контентом, в якому згвалтування російських солдатів на території України порівнюються з діями червоноармійців. Мовляв, вони гідні сини своїх дідів і прадідів (див.: Загребельний, 2023; Згвалтування, 2022). Не заперечуючи тисячі рашиських воєнних злочинів в Україні, все ж варто зауважити, що такі матеріали формують у суспільному дискурсі спотворене уявлення про сексуальне насилля, надто спрощуючи його. У цьому випадку діє інтенціоналістський підхід до проблеми, згідно з яким відповідальність за це приписують конкретній етнічній групі, представляючи її так однорідною та монолітною. Стверджуючи, що українських жінок гвалтували російські солдати, а німецьких – радянські, чи навпаки, радянських – німецькі, такі автори (свідомо чи несвідомо) полишають поза увагою саму сутність воєнних згвалтувань, бо вони, на переконання А. Пето, стають основою аналізу, а не його предметом (Пето, 2023, с. 32). Це так само не відображає його структурну глибинну природу і в довгостроковій перспективі перешкоджає боротьбі з різними формами насилля, спотворюючи історичну пам'ять та залишаючи в ній багато «білих плям» (Пето, 2023, с. 32).

Відповідних спрощених наративів у суспільному та наукових дискурсах варто уникати, оскільки вони перекладають всю провину на минулу маскулінну агресивність червоноармійців, яка тепер нібито відобразилася на генному рівні в їхніх нащадків. Таке трактування унеможливлює з'ясування справжніх мотивів та причин поведінки російських військових, серед яких вже простежуються стратегія ведення тотальної війни на винищення українців, їхня дегуманізація і демонізація, всюдозволеність і безкарність злочинців, наслідки державної українофобської пропаганди, зневага та ненависть до тих, кого Кремль позиціонує як «ворогів».

Питання щодо сексуального насилля є одним із наріжних каменів у протистоянні східноєвропейських моделей пам'яті з російською. Після розпаду СРСР колишні країни соцтабору почали розглядати період перебування радянських військ (від Другої світової війни) на власних територіях, як окупацію. Нова модель пам'яті змістила вектор історичних досліджень. У центрі уваги істориків опинився комуністичний режим із усіма його злочинами, включно з сексуальними. У Німеччині від другої половини 1980–х рр. відбувся «перехід від комунікативної до культурної пам'яті». За визначенням С. Стельмаха, це призвело до того, що «емпатія та співчуття переросли у бажання ідентифікувати себе з жертвами, і не лише на індивідуальному, а й на соціальному рівні, з чого виросла своєрідна запозичена ідентичність – бажання відчувати себе близькою до жертв війни, експлуатації та несправедливості, тоді як винуватці та їхні діяння анонімізуються та засуджуються повсюдно» (Стельмах, 2023, с. 45–46). Паралельно з цим феміністки активно розвивали науковий тренд гендерної проблематики, що спричинив поворот історичної науки до вивчення жіночої історії, яка також стала частиною історіографії. Ці складові належним чином відображалися у формуванні європейцями нової моделі пам'яті про війну.

Росія ж, залишившись на позиціях радянського міфу «Великої Вітчизняної війни», модернізувала його під свої геополітичні плани, де він став основою державної безпеки та ідеологічною базою шовіністичних настроїв, спрямованих на поширення захисту концепту «руського мира» і відновлення колоніальної імперії. Цей наратив був останнім містком, що міг ідеологічно об'єднати навколо себе колишні республіки СРСР, які з кожним роком віддалялися від сфери впливу Кремля. Європейський науковий і суспільний дискурси йшли в розріз із офіційною позицією РФ, бо дискредитували образ «радянських визволителів».

Публікації в західноєвропейських ЗМІ, що, за словами В. Дубіної, в гонитві за «сенсацією» подавали проблему з позиції значного емоційного наповнення (Дубина, 2011,

с. 48), призвели до низки скандалів на політичному рівні. Спричинені вони були перекладом на російську мову книг Е. Бівора «Падіння Берліну. 1945» (Бивор, 2004) та К. Раяна «Остання битва. Штурм Берліну очима очевидців» (Райан, 2003), виданих у Москві в 2004 та 2003 роках. Найгучнішим став міжнародний скандал навколо статті «Війська Червоної армії гвалтували навіть російських жінок, яких вони звільняли з таборів», написаною Д. Джонсоном на основі книги Е. Бівора та опублікованою The Daily Telegraph (Johnson, 2002). Тодішній посол РФ у Великій Британії Г. Карасін надіслав гнівний лист на адресу редактора газети, в якому зазначав, що все надруковане у статті є «брехнею та інсинуацією» (Карасин, 2002). Історики РФ і дотепер демонструють найширший спектр оцінок вказаного явища, причому вододіл визначається їхньою приналежністю до табору офіційно-охоронної історіографічної спільноти чи, навпаки, до опозиційної когорти.

У протистоянні Заходу та РФ російська сторона інколи доводить свої аргументи до примітивізму, наголошуючи, що солдати армії-опонента скоювали набагато більше гвалтувань, що червоноармійці мали моральне право так вчиняти, бо противник скоїв багато сексуальних злочинів на окупованій території. Звучать відверто мізогінні твердження стосовно європейських жінок – мовляв, «мають дякувати за задоволення», або вся проблема полягала в традиційній «легкодоступності» європейських жінок (див.: Сенявская, 2012а, с. 13,14,16). Усі ці перекручування, зміщення акцентів чи виправдання насправді пов'язані зі спекуляціями на психоемоційних складниках проблеми. Адже сексуальне насилля, вбивства дітей і людей похилого віку зазвичай надто емоційно впливають на соціум і є тим тригером, який може легко переключити людську свідомість із героїзації армії на осоромлення, підірвати імідж країни або стигматизувати народ навіть через десятиліття. У таких випадках включається захисна реакція і звинувачений намагається виправдатися, або по можливості проігнорувати ситуацію. Так відбувається, коли проблематика потрапляє в політичну площину.

Кремлівські історики, рятуючи імідж держави, спадкоємицею якої стала РФ, і «священної армії переможців», охрестили проблему сексуальних злочинів червоноармійців «західноєвропейським міфом». Активною апологеткою і продуценткою цього наративу, який наразі остаточно укорінився в політичному та науковому дискурсі РФ, є провідний спеціаліст Інституту російської історії Російської академії наук О. Сенявська (див.: Сенявская, 2012а, с. 13–19; Сенявская, 2012б, с. 111–127; Сенявская, 2020; Сенявская, 2019, с. 206–237). Цікаво, що вони навіть не спробували натякнути на інтернаціональність Червоної армії. Очевидно, що на заваді цьому стала шовіністична політика сучасної путінської Росії, яка розглядає СРСР як винятково російську державу, а всі пострадянські території – «руським миром».

Крапку в питанні, що стосується сексуального насилля червоноармійцями у німецько-радянській війні РФ поставила, закривши доступ до архівних джерел, які могли б сприяти у його вивченні. У травні 2014 р. В. Путін підписав закон «про посягання на історичну пам'ять», яким запроваджено кримінальну відповідальність за розповсюдження заздалегідь «неправдивих фактів» про роль СРСР у Другій світовій війні. Від цього часу в Росії пропагується лише прийнятний для Кремля наратив, а інші – перебувають поза законом. Яскравим підтвердженням цього є випадок із книгою «Жінка в Берліні» – про зґвалтування німецьких жінок радянськими солдатами, яка в 2021 р. була внесена до списку екстремістських матеріалів, заборонених на території РФ (Книгу, 2021).

Український політичний дискурс, на відміну від суспільного, уникнув дискусії навколо сексуальних злочинів червоноармійців. Справа в тому, що коли політичні кола РФ активно полемізували із Заходом із цього приводу, в Україні відбувалися не менш жорсткі баталії навколо ролі та місця представників ОУН та УПА в історії України та Другої світової війни. Це неоднозначне на той час питання для українського соціуму одразу потрапило в поле зору політиків, бо давало значні електоральні дивіденди, на відміну від зґвалтувань червоноармійцями.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, варто зауважити кілька моментів. По-перше, сексуальне насилля під час воєнних конфліктів постійно, від початку ХХІ ст., перебуває в тренді світового наукового дискурсу. В історії Другої світової війни воно відображене переважно з феміністичного погляду на гендерну проблематику. Вітчизняним науковцям ще належить зробити свій помітний внесок у студіювання теми. Очевидно, що ймовірним поштовхом до цього можуть стати непоодинокі випадки сексуальних злочинів російських солдатів в Україні під час нинішньої російсько-української війни. По-друге, сексуальне насилля періоду німецько-радянської війни широко представлене в суспільному та політичних дискурсах ЄС, Росії, певною мірою в Україні. Суть дискурсів переважно зводиться до звинувачень і виправдань червоноармійців у вчинених ними наприкінці війни злочинах на територіях Центрально-Східної Європи та Німеччини. Їх відмінності у сприйнятті, трактуваннях, потраплянні або не потраплянні в канву пам'яті про війну, призвели до значної політизації проблематики, що не сприяло всебічності та об'єктивності її вивчення, залишило на певний час поза увагою аналогічний досвід Вермахту або союзних до нього армій. У випадку з РФ – спричинило повне табування

проблеми злочинів червоноармійців, з одночасним стимулюванням досліджень аналогічних вчинків Вермахту. По-третє, наукова спільнота має донести до суспільства, що сексуальне насилля на війні – це проблема не окремо взятої країни, народу, армії, а воєнних конфліктів загалом, яка через свою властивість видозмінюватися із розвитком соціумів потребує постійного аналізу та вивчення не лише істориками, а й психологами, соціологами, представниками інших галузей гуманітарних знань.

Подяка. Висловлюю щиру подяку редакторському колективу збірника наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» за професійні поради в написанні статті та можливості її публікації.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Beck, B.** (2004). *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945*. Paderborn: Schöningh, 368 s.
- Beck, B.** (2005). Sexual Violence and its Prosecution by Courts Martial of the Wehrmacht. *A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*. Cambridge, P. 317–331.
- Enloe, C.** (2000) *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*. Berkeley: University of California Press, 437 p.
- Gertjejanssen, W.** (2004). *Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II*. A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota, 401 s.
- Ginda, V. V., Lysenko, O. E.** (2024). Sexual assault against women in Soviet partisan units. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*. 33, 181–196. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317473>.
- Grossmann, A.** (1995a). Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers. *October*. Vol. 72. P. 43–63.
- Grossmann, A.** (1995b). Eine Frage des Schweigens? Die Vergewaltigung deutsche Frauen durch Besatzungssoldaten. *Sozialwissenschaftliche Informationen*. Bd. 24. 2. S. 109–119.
- Havryshko, M. I.** (2018). *Love and Sex in Wartime: Controlling Women's Sexuality in the Ukrainian Nationalist Underground*. *Aspasia*. 2018. 1 (12). P. 35–67.
- Havryshko, M. I.** (2020). Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine. *Heinrich Böll Stiftung*. URL: <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violenceholocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>.
- Havryshko, M. I.** (2021). Listening to Women's Voices: Jewish Rape Survivors' Testimonies in Soviet War Crimes Trials. *If this is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust*. Boston, P. 221–242.
- Johnson, D.** (2002). Red Army troops raped even Russian women as they freed them from camps. *The Daily Telegraph*, 25 January.
- Lerner, G.** (1986). *The Creation of Patriarchy*. New York: Oxford University Press, 318 p.
- Matthews, H.** (2018). As we remember VE Day, remember too the German women who were raped. 7 mai. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/as-we-remember-ve-day-remember-too-the-german-women-who-were-raped-96196>.
- Mühlhäuser, R.** (2009). «Diskriminiert, als sei es ein Negerbastard» Der Nationalsozialistische Blick auf die Kinder deutscher Soldaten und einheimischer Frauen in den besetzten Gebieten der Sowjetunion (1942–1945). Am 21. ... *WERKSTATT Geschichte*. Heft 51. Klartext Verlag, Essen. S. 43–55.
- Mühlhäuser, R.** (2010). *Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*. Hambourg, Hamburger Edition, 416 s.
- Mühlhäuser, R.** (2011). Between «Racial Awareness» and Fantasies of Potency: Nazi Sexual Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union, 1942–1945. *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. London, P. 197–220. https://doi.org/10.1057/9780230234291_8.
- Naimark, N.** (1995). *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 586 p.
- Nolte, H.** (2009). Vergewaltigungen durch Deutsche im Russlandfeldzug. *Zeitschrift für Weltgeschichte*. H. 1. S. 113–133.
- Peto, A.** (2003). *Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna in 1945. Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*. P. 129–148.

- Peto, A.** (2012). Women as Victims and Perpetrators in World War II: The Case of Hungary. *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*. Osnabrück, P. 81–93.
- Sommer, R.** (2009). *Das KZ-Bordell: Sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 444 s.
- Stelzl-Marx, B.** (2015). Soviet children of occupation in Austria: The historical, political and social background and its consequences. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. Volume.22, № 2. S. 277–291. <http://dx.doi.org/10.1080/13507486.2015.1008416>
- Stelzl-Marx, B.** (2012). *Stalins Soldaten in Österreich. Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945-1955*. München: Oldenbourg; Wien: Böhlau, 896 s.
- Анонім** (2024). *Жінка в Берліні*. Київ: Видавничий дім «Комора», 304 с.
- Бек-Геппнер, Б.** (2011). Індивідуальні спогади та історичний контекст. *Кьопп Г. Навіщо я народилася дівчинкою?: сексуальні «подвиги» радянських визволителів*. Київ: Гамазин, 160 с.
- Бивор, Э.** (2004). *Падение Берлина. 1945*. Москва: АСТ Транзиткнига, 529 с.
- Бордюгов, Г. А.** (2005). «Война все спишет»? Вермахт и Красная Армия: к вопросу о природе преступлений против гражданского населения. *Доклад на Международной научной конференции «Опыт мировых войн в истории России»*, 11 сентября, Челябинск. URL: <http://www.aigo-xxi.ru/gb/doklady/doklad01.html> (дата звернення: 22.02.2025).
- Будницкий, О. В.** (2011). Мужчины и женщины в Красной армии (1941–1945). *Cahiers du Monde Russe*. Т. 52. 2–3. С. 405–422.
- Бурдс, Д.** (2015). Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць. Київ: АРТ «КНИГА», С. 278–309.
- Гавришко М. І.** (2016). Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. *Український історичний журнал*. 4. С. 89–107.
- Гавришко, М. І.** (2019). Зґвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні. *Голокост і сучасність*. 1 (17). С. 10–30.
- Гінда, В. В.** (2021). *Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації та на фронті*. Київ: Інститут історії України НАН України, С. 139–175.
- Гогун, О. С.** (2012). Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. 1941–1944 Москва: РОЭССПЕН, 526 с.
- Гон, М. М., Івчик, Н. С.** (2016). Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 1 (14). С. 9–49.
- Дубина, В. С.** (2011). Болезненная тема Второй мировой войны: сексуальное насилие по обе стороны фронта. *Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология*. 4. С. 47–56.
- Дубина, В. С.** (2015). «Обыкновенная история» Второй мировой войны: дискурсы сексуального насилия над женщинами оккупированных территорий. *Журнал исследований социальной политики*. 13 (3). С. 437–450.
- Заболотна, Т. В.** (2016). Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування цивільного населення України в роки нацистської окупації (за матеріалами окупаційної преси). *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 18, 59–98.
- Загребельний, В.** (2023). Жорстокість і дикість військових сучасної росармії бере свої витоки з поведінки червоноармійців під час Другої світової війни *Армія Inform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/08/01/zhorstokist-i-dykist-vijskovyh-suchasnoyi-rosarmiyi-bere-svoyi-vytyky-z-povedinky-chervonoarmijcziv-pid-chas-drugoyi-svitovoyi> (дата звернення: 20.02.2025).
- Зґвалтування** (2022). Зґвалтування жінок Німеччини 1945. Російська традиція насилля. *Kozak UA*. 14 квітня URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-y2OT2zaFNk> (дата звернення: 22.02.2025).
- Злочини** (2002). Злочини Радянської армії у Німеччині у 1945 році: нова книга британського історика *Радіо свобода*. 9 травня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/889532.html> (дата звернення: 10.01.2025).
- Карасин, Г. Б.** (2002). *Ложь и инсинуации в статье, опубликованной в The Daily Telegraph. Письмо редактору The Daily Telegraph*. 25 января. URL: <http://www.inosmi.ru/translation/140008.html> (дата звернення: 23.02.2025).
- Кицак, Б. В.** (2016). Санітарно-епідеміологічний стан на території райхскомісаріату «Україна» у другій половині 1941 – початку 1944 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Вип. 2. Ч. 1, 77–80.

- Кицак, Б. В. (2018). Медичне забезпечення населення у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Житомир, 242 с. URL: <https://eprints.ua.edu/id/eprint/8726/1/kuc.pdf> (дата звернення: 20.09.2024).
- Кісь, О. Р. (2015). Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць. Київ: ТОВ «АРТКНИГА», С. 15–40.
- Книгу (2021). Книгу «Женщина в Берлине» об изнасилованиях немок советскими солдатами внесли в России в список экстремистских. *Новое время*. 23 ноября. URL: <https://www.currenttime.tv/a/zhenschina-v-berline-ekstremist/31575692.html> (дата звернення: 27.02.2025).
- Ковалев, Б. Н. (2004). *Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944*. Москва: АСТ, 483 с.
- Коваль, М. В. (1999) *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 336 с.
- Коваль, М. В. (1994). *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*: спроба концептуального бачення. Київ: Ін-т історії України НАН України, 57 с.
- Коваль, М. В. (1995). *Україна: 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії*. Київ: Вища школа, 194 с.
- Кринко, Е. Ф., Сак, К. В. (2023). «Дома терпимости» в Ростовской и Сталинской областях в период немецкой оккупации в 1942–1943 гг. *Уральский исторический вестник*. 2 (79). С.95–115. DOI: 1030759/1728-9718-2023-2(79)-96-115.
- Кьопп, Г. (2011). *Навіщо я народилася дівчинкою?: сексуальні «подвиги» радянських визволителів*. Київ: Гамазин, 160 с.
- Михальчук, Р. В. (2014). Згвалтування як форма сексуального насильства під час Голокосту (на прикладі Генеральної округи «Волинь-Поділля»). *Емінак*. 3 (47). С. 375–393.
- Мюльхойзер, Р. (2015). Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких вояків під час «війни на знищення» в Радянському Союзі у 1941–1945 рр. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», С. 269–277.
- Найтцель, З., Вельцер, Х. (2013). *Солдаты Вермахта. Подлинные свидетельства боев, страданий и смерти*. Москва: Эксмо, 368 с.
- Новикова, О. Ю. (2005). Женщины, война и «фигуры умолчания». *Неприкосновенный запас*. № 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32.html> (дата звернення: 10.01.2025).
- ОГП: прокурори зафіксували 316 фактів сексуального насильства, пов'язаного з війною (2024). *Радіо свобода*. 27 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ohp-seksualne-nasylstvo-statystyka/33137862.html> (дата звернення: 27.02.2025).
- Пето, А. (2023). *Насилие и молчание. Красная армия в Венгрии во Второй мировой войне*. Штутгарт, 275 с.
- Погорецький, В. А. (2014) Звірства Радянської Армії в Європі. *Золота пектораль*. 06 квітня URL: <https://zolotapektoral.te.ua/zvirstva-radyanskoji-armiji-v-evropi/> (дата звернення: 18.02.2025).
- Польц, А. (2004). Жінщина на війне. *Нева*. № 2. URL: <http://magazines.russ.ru/neva/2004/2/po9.html>.
- Райан, К. (2003). *Последняя битва. Штурм Берлина глазами очевидцев*. Москва: Центрполиграф, 622 с.
- Різ, Л. (2010). *Друга світова за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід*. Київ: Темпора, 444 с.
- Сак, К. В. (2024). Женская повседневность в оккупации: сексуальное насилие в документах и советской пропаганде. *Quaestio Rossica*. Т. 12, 2. С. 601–616. DOI 10.15826/qr.2024.2.898.
- Самсонов, А. (2015). Как создали чёрный миф об «изнасилованной Германии». *Военное обозрение*. 30 сентября. URL: <https://topwar.ru/83438-kak-sozdali-chernyy-mif-o-iznasilovannoy-germanii.html> (дата звернення: 19.01.2025).
- Сенявская, Е. С. (2012а). Женщины освобождённой Европы глазами советских солдат и офицеров (1944–1945 гг.). *Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Серия: общество и гуманитарные науки*. 3 (134). С. 13–19.
- Сенявская, Е. С. (2012б). Красная армия в Европе в 1945 году. *Обозреватель-Observer*. 2. С. 111–127.

- Сенявская, Е. С.** (2019). Освободительная миссия Красной армии в Европе в 1944–1945 гг. в контексте исторической памяти: новые архивные документы и их интерпретация. *Метаморфозы истории*. 13. С. 206–237.
- Сенявская, Е. С.** (2020). «Вот она, проклятая Германия!». *Историк*. 62. URL: <https://xn--h1aagokeh.xn--p1ai/journal/post/5921> (дата звернення: 19.01.2025).
- Скоробогатов, А. В.** (2004). Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 366 с.
- Соколов, Б. В.** (2005). Между наукой и политикой: цена Победы и Мифы Великой Отечественной. *60-летие окончания Второй мировой и Великой Отечественной: Победители и побежденные в контексте политики, мифологии и памяти*. Москва, С. 72–89.
- Стельмах, С. П.** (2023). Сучасна німецька політика пам'яті: методологічні концепти та нові вектори. *Пам'ять про Другу світову війну: переможці та переможені: збірник наукових праць*. Київ, С. 39–50.
- Стельникович, С. В.** (2016). *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)*. Житомир: О. О. Євенок, 592 с.
- Стяжкіна, О. В.** (2015б) Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2. С. 42–66.
- Стяжкіна, О. В.** (2015а) «Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТКНИГА», С. 185–196.
- Сыромятников, Н.** (2021). Приказ Сталина № 229: за что расстреливали красноармейцев в оккупированной Германии. 31 августа 2021. *Русская семерка*. URL: <https://russian7.ru/post/prikaz-stalina-N-229-za-cto-rasstrelival/> (дата звернення: 02.02.2025).
- Тек, Н.** (2003) У партизан: судьба женщин. *Женщины на краю Европы*. Минск. С. 168–187.
- Янчук, М.** (2015) *Про подвиги радянського солдата, солдата-гвалтівника*. 15 лютого. URL: <https://www.facebook.com/groups/dostup.do.arhiviv/posts/345273168998024/> (дата звернення: 20.01.2025).

References:

- Anonim** (2024). *Zhinka v Berlini. [Woman in Berlin]*. Kyiv: Vydavnychyj dim «Komora», 304 s. [in Ukrainian].
- Beck B.** (2004). *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945*. Paderborn: Schöningh, 368 s. [in German].
- Beck, B.** (2005). Sexual Violence and its Prosecution by Courts Martial of the Wehrmacht. *A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*. Cambridge, P. 317–331 [in English].
- Bek-Heppner, B.** (2011). Indyvidual'ni spohady ta istorychnyj kontekst. [Individual memories and historical context]. *K'opp H. Navischo ia narodylasia divchynkoiu?: seksual'ni «podvyhy» radians'kykh vyzvolyteliv*. Kyiv: Hamazyn, 160 p. [in Ukrainian].
- Bivor, E.** (2004). *Padenie Berlina. 1945. [The Fall of Berlin. 1945]*. Moskva, AST Tranzitkniga, 529 p. [in Russian].
- Bordyugov, G. A.** (2005). «Vojna vse spishet»? Vermaxt i Krasnaya Armiya: k voprosu o prirode prestuplenij protiv grazhdanskogo naseleniya. [“War Will Write Off Everything”? Wehrmacht and the Red Army: On the Nature of Crimes against the Civilian Population]. *Doklad na Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Opyt mirovyx vojn v istorii Rossii»*, 11 sentyabrya., Chelyabinsk. URL: <http://www.airo-xxi.ru/gb/doklady/doklad01.htm/>. [in Russian].
- Budnickij, O. V.** (2011). Muzhchiny i zhenshhiny v Krasnoj armii (1941–1945). [Men and Women in the Red Army (1941–1945)]. *Cahiers du Monde Russe*. T. 52. 2–3. P. 405–422. [in Russian].
- Burds, D.** (2015). Seksual'ne nasyt'stvo v Yevropi pid chas Druhoi svitovoi vijny (1939–1945). [Sexual violence in Europe during World War II (1939–1945)]. *Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vijni: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremal'noho nasyt'stva: zb. nauk. prats'*. Kyiv: ART «KNYHA», 278–309. [in Ukrainian].
- Dubina, V. S.** (2011). Boleznennaya tema Vtoroj mirovoj vojny: seksual'noe nasilie po obe storony fronta. [A painful topic of World War II: sexual violence on both sides of the front]. *Vestnik RGGU. Seriya: Literaturovedenie. Yazykoznanie. Kul'turologiya*. 2011. 4. 47–56. [in Russian].
- Dubina, V. S.** (2015). «Obyknoennaya istoriya» Vtoroj mirovoj vojny: diskursy seksual'nogo nasiliya nad zhenshhinami okkupirovannyx territorij. [“Ordinary history” of the Second World War: discourses of sexual violence against women in the occupied territories]. *Zhurnal issledovaniy social'noj politiki*. 13 (3). S. 437–450. [in Russian].
- Enloe, C.** (2000). *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*. Berkeley: University of California Press, 437 p. [in English].

- Gertjeanssen, W.** (2004). *Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II*. A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota, 401 s. [in English].
- Ginda, V. V., & Lysenko, O. E.** (2024). Sexual assault against women in Soviet partisan units. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*. 2024. 33, 181–196. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317473> [in English].
- Gogun? A. S.** (2012). *Stalinskie kommandos. Ukrainskie partizanskie formirovaniya. 1941–1944*. [Stalin's Commandos. Ukrainian Partisan Formations. 1941–1944]. Moskva: ROSSPEN, 526 p. [in Russian].
- Grossmann, A.** (1995a). Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers. *October*. Vol. 72. P. 43–63. [in English].
- Grossmann, A.** (1995b). Eine Frage des Schweigens? Die Vergewaltigung deutsche Frauen durch Besatzungssoldaten. *Sozialwissenschaftliche Informationen*. Bd. 24. 2. S. 109–119. [in German].
- Havryshko, M. I.** (2016). Choloviky, zhinky i nasyil'stvo v OUN ta UPA v 1940–1950-kh rr. [Men, women and violence in the OUN and UPA in the 1940–1950s.]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 2016. 4. P. 89–107. [in Ukrainian].
- Havryshko, M. I.** (2018). Love and Sex in Wartime: Controlling Women's Sexuality in the Ukrainian Nationalist Underground. *Aspasia*. 2018. 1 (12). P. 35–67. [in English].
- Havryshko, M. I.** (2019). Zgvaltovannia u skhovkakh: seksual'ne nasyil'stvo pid chas Holokostu v Ukraini. [Wrong among the shovkaks: sexual violence during the Holocaust in Ukraine]. *Holocaust and Modernity*. 1 (17). P. 10–30. [in Ukrainian].
- Havryshko, M. I.** (2020). Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine. Heinrich Böll Stiftung. 18.05.2020. URL: <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violenceholocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>. [in English].
- Havryshko, M. I.** (2021). Listening to Women's Voices: Jewish Rape Survivors' Testimonies in Soviet War Crimes Trials. *If this is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust*. Boston, P. 221–242. [in English].
- Hinda, V. V.** (2021). *Intymni stosunki ta seksual'ne nasyil'stvo pid chas nimets'ko-radians'koi vijny v okupatsii i na fronti*. [Intimate sex and sexual violence during the German-Radyan war in the occupation and at the front]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, P. 139–175 [in Ukrainian].
- Hon, M. M., Ivchuk, N. S.** (2016). Zhinky v chas Holokostu: doli, povedinka ta henderni (ne)rivnosti. [Women in the hour of the Holocaust: shares, behavior and gender (in)equalities]. *Holokost i suchasnist': studii v Ukraini i sviti*. 1 (14). P. 9–49 [in Ukrainian].
- Johnson, D.** (2002). Red Army troops raped even Russian women as they freed them from camps. *The Daily Telegraph*, 25 January. [in English].
- Karasin, G. B.** (2002). Lozh' i insinuiacii v stat'e, opublikovannoj v The Daily Telegraph. Pis'mo redaktoru The Daily Telegraph. [Lies and innuendo in an article published in The Daily Telegraph. Letter to the editor of The Daily Telegraph]. 25 yanvara. URL: <http://www.inosmi.ru/translation/140008.html>. [in Russian].
- Kis', O. R.** (2015). Zhinochi oblychchia vijny: kluchovi temy i pidkhody u zakhidnij feminists'kij istoriohrafii. [Women exposing the war: key themes and approaches in recent feminist historiography]. *Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vijni: henderna spetsyfyka dosvidu v chasy ekstremal'noho nasyil'stva: zb. nauk. prats'*. Kyiv: ART «KNYHA», P. 15–40. [in Ukrainian].
- Knigu** (2021). Knigu «Zhenshhina v Berline» ob iznasilovaniyax nemok sovetскими soldatami vnesli v Rossii v spisok e'kstremistskix [The book "Woman in Berlin" about the rape of German women by Soviet soldiers has been added to the list of extremist books in Russia]. *Novoe vremya*. 23 noyabrya. URL: <https://www.currenttime.tv/a/zhenschina-v-berline-ekstremist/31575692.html> [in Russian].
- K'opp, H.** (2011) *Navischo ia narodylasia divchynkoiu?: seksual'ni «podvyhy» radians'kykh vyzvolyteliv*. [Why was I born a girl?: sexual "feats" of Soviet liberators]. Kyiv: Hamazyn, 160 s. [in Ukrainian].
- Koval', M. V.** (1999). Ukraina v Druhij svitovij i Velykij Vitchyznaniy vijnakh (1939–1945 rr.) [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]. Kyiv: Vyd. dim «Al'ternatyvy», 336 s. [in Ukrainian].
- Koval', M. V.** (1994). Ukraina v Druhij svitovij i Velykij Vitchyznaniy vijnakh (1939–1945 rr.): sprobа kontseptual'noho bachennia [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945): an attempt at a conceptual vision]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 57 s. [in Ukrainian].

- Koval', M. V.** (1995). Ukraina: 1939–1945: malovidomi i neprochytani storinky istorii [Ukraine: 1939–1945: little-known and unread pages of history]. Kyiv: Vyscha shkola, 194 s. [in Ukrainian].
- Kovalev, B. N.** (2004). Nacistskaja okkupacija i kollaboracionizm v Rossii, 1941–1944 [Nazi occupation and collaborationism in Russia, 1941–1944]. Moskva: ACT, 483 s. [in Russian].
- Krinko, E. F., Sak, K. V.** (2023). «Doma terpmososti» v Rostovskoj i Stalinskoj oblasti v period nemeckoj okupacii v 1942–1943 gg. ["Houses of Tolerance" in the Rostov and Stalin regions during the German occupation in 1942–1943]. *Ural'skij istoricheskij vestnik*. 2 (79). P. 95–115. [in Russian].
- Kytsak, B. V.** (2016). Sanitarno-epidemiolohichnyj stan na terytorii rajkhskomisariatu «Ukraina» u druhij polovyni 1941 – pochatku 1944 rr. [Sanitary and epidemiological situation in the territory of the Reich Commissariat "Ukraine" in the second half of 1941 – early 1944]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya «Istoriia»*. 2. 1: 77–80. [in Ukrainian].
- Kytsak, B. V.** (2018). *Medychne zabezpechennia naselennia u Rajkhskomisariati «Ukraina» v 1941–1944 rr.* [Medical care for the population in the Reich Commissariat "Ukraine" in 1941–1944]. Candidate's thesis of the historical sci. *Zhytomyr*, 242 s. URL: <https://eprints.ua.edu/id/eprint/8726/1/kuc.pdf> [in Ukrainian].
- Lerner, G.** (1986). *The Creation of Patriarchy*. New York: Oxford University Press, 318 p. [in English].
- Matthews, H.** (2018). As we remember VE Day, remember too the German women who were raped. 7 mai. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/as-we-remember-ve-day-remember-too-the-german-women-who-were-raped-96196> [in English].
- Miul'khojzer, R.** (2015). Nezaperechnyj zlochyn. Seksual'ne nasyll'stvo nimets'kykh voiakiv pid chas «vijny na znyschennia» v Radians'komu Soiuzi u 1941–1945 rr. [An Undeniable Crime: Sexual Violence by German Soldiers During the "War of Annihilation" in the Soviet Union, 1941–1945]. *Zhinki Central'noi ta Svidnoi Evropy u Drugij svitovij vijni: genderna specifika dosvidu v chasi ekstremal'nogo nasyll'stva: zb. nauk. prats' / za nauk. red. doktoryk istor. nauk H. Hrinchenko, kand. istor. nauk K. Kobchenko, kand. istor. nauk O. Kis'*. Kyiv: TOV «ART KNIGA», 269–277 [in Ukrainian].
- Mühlhäuser, R.** (2009). «Diskriminiert, als sei es ein Negerbastard» Der Nationalsozialistische Blick auf die Kinder deutscher Soldaten und einheimischer Frauen in den besetzten Gebieten der Sowjetunion (1942–1945). Am 21. ... *WERKSTATT Geschichte*. Heft 51. Klartext Verlag, Essen. S. 43–55. [in German].
- Mühlhäuser, R.** (2010). *Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*. Hambourg, Hamburger Edition, 416 s. [in German].
- Mühlhäuser, R.** (2011). Between «Racial Awareness» and Fantasies of Potency: Nazi Sexual Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union, 1942–1945. *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. London, P. 197–220. https://doi.org/10.1057/9780230234291_8. [in German].
- Mykhal'chuk, R. Y.** (2014). Zgvaltuvannia iak forma seksual'noho nasyll'stva pid chas Holokostu (na prykladi Heneral'noi okruhy «Volyn'-Podillia»). [Rape as a form of sexual violence during the Holocaust (on the example of the General District "Volyn'-Podillia")]. *Eminak*. 3 (47). P. 375–393. [in Ukrainian].
- Naimark, N.** (1995). *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 586 p. [in English].
- Najtsel', Z., Vel'cer, X.** (2013) *Soldaty Vermaxta. Podlinnye svidetel'stva boev, stradanij i smerti.* [Wehrmacht soldiers: Authentic Testimonies of Battles, Suffering and Death]. Moskva: Jeksmo, 368 p. [in Russian].
- Nolte, H.** (2009). Vergewaltigungen durch Deutsche im Russlandfeldzug. *Zeitschrift für Weltgeschichte*. H. 1. S. 113–133. [in German].
- Novikova, O. Y.** (2005). Zhenshhiny, vojna i «figury umolchaniya». [Women, war and "figures of silence".] *Neprikosnovennyj zapas*. 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32.html>. [in Russian].
- OHP: prokurory zafiksuvaly 316 faktiv seksual'noho nasyll'stva, pov'iazanoho z vijnoiu.** [UCP: prosecutors recorded 316 cases of war-related sexual violence]. *Radio svoboda*. 27 veresnia. 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ohp-seksualne-nasyll'stvo-statystyka/33137862.html> [in Ukrainian].
- Peto, A.** (2003). *Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna in 1945. Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*. P. 129–148. [in English].
- Peto, A.** (2023). *Nasilie i molchanie. Krasnaya armiya v Vengrii vo Vtoroj mirovoj vojne.* [Violence and Silence: The Red Army in Hungary in World War II]. Stuttgart, 275 p.. [in Russian].

- Peto, A. (2012). Women as Victims and Perpetrators in World War II: The Case of Hungary. *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*. Osnabrück, P. 81–93. [in English].
- Pohorets'kyj, V. A. (2014). Zvirstva Radians'koi Armii v Yevropi. [Atrocities of the Soviet Army in Europe]. *Zolota pektoral'*. URL: <https://zolotapektoral.te.ua/zvirstva-radyanskoji-armiji-v-evropi/> [in Ukrainian].
- Pol'c, A. (2004). Zhenshhina na vojne. *Neva*. № 2. URL: <http://magazines.russ.ru/neva/2004/2/po9.html> [in Russian].
- Rajan, K. (2003). *Poslednyaya bitva. Shturm Berlina glazami ochevidcev*. [The Last Battle. The Storming of Berlin Through the Eyes of Eyewitnesses]. Moskva: Centrpoligraf, 622 s. [in Russian].
- Riz, L. (2010). *Druha svitova za zachynenyi dveryma. Stalin, natsysty i Zakhid*. [World War II Behind Closed Doors: Stalin, the Nazis, and the West]. Kyiv: Tempora, 444 p. [in Ukrainian].
- Sak, K. V. (2024). Zhenskaya povsednevnost' v okkupacii: seksual'-noe nasilie v dokumentax i sovetskoj propagande. [Everyday life of women under occupation: sexual violence in documents and Soviet propaganda]. *Quaestio Rossica*. T. 12, 2. P. 601–616. DOI 10.15826/qr.2024.2.898. [in Russian].
- Samsonov, A. M. (2015). Kak sozdali chornyj mif ob «iznasilovannoj Germanii». [“How the black myth of ‘raped Germany’ was created”]. *Voennoe obozrenie*. 30 sentyabrya. URL: <http://topwar.ru/83438-kak-sozdali-chnyy-mif-o-iznasilovannoy-germanii.html>. [in Russian].
- Senyavskaya, E. S. (2012a). Krasnaya armiya v Evrope v 1945 godu. [The Red Army in Europe in 1945]. *Obozrevatel'-Observer*. 2. P. 111–127. [in Russian].
- Senyavskaya, E. S. (2012b). Zhenshhiny osvobodzhdyonnoy Evropy glazami sovetskix soldat i oficerov (1944–1945 gg.). [Women of Liberated Europe through the eyes of Soviet soldiers and officers (1944–1945)]. *Uchenye zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: obshchestvo i gumanitarnye nauki*. 3 (134). 13–19. [in Russian].
- Senyavskaya, E. S. (2019). Osvoboditel'naya missiya Krasnoj armii v Evrope v 1944–1945 gg. v kontekste istoricheskoy pamyati: novye arxivnye dokumenty i ix interpretaciya. [The liberation mission of the Red Army in Europe in 1944–1945 in the context of historical memory: new archival documents and their interpretation]. *Metamorfozy istorii*. 13. 206–237. [in Russian].
- Senyavskaya, E. S. (2020). «Vot ona, proklyataya Germaniya!». [“Here it is, damned Germany!”]. *Istoriik*. 62. URL: <https://xn--h1aagokeh.xn--p1ai/journal/post/5921> [in Russian].
- Skorobohatov, A. V. (2004). Kharkiv u chasy nimets'koi okupatsii (1941–1943) [Kharkiv during the German occupation (1941–1943)]. Kharkiv: Prapor, 366 s.
- Sokolov, B. V. (2005). Mezhdru naukoj i politikoj: Cena Pobedy i Mify Velikoj Otechestvennoj. [Between Science and Politics: The Price of Victory and the Myths of the Great Patriotic War]. *60-letie okonchaniya Vtoroj mirovoj i Velikoj Otechestvennoj: Pobediteli i pobezhdennye v kontekste politiki, mifologii i pamyati*. Moskva, P. 72–89 [in Russian].
- Sommer, R. (2009). *Das KZ-Bordell: Sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 444 s. [in German].
- Stel'makh, S. P. (2023). Suchasna nimets'ka politka pam'iaty: metodolohichni kontsepty ta novi vektory. [Contemporary German Memory Politics: Methodological Concepts and New Vectors]. *Pam'iat' pro Druhu svitovu vijnu: peremozhcy ta peremozheni: zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv, P. 39–50. [in Ukrainian].
- Stelnykovych, S. V. (2016). *Zhytomyrsko-Vynnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.)*. Zhytomyr: O. O. Yevenok, 592 s. [in Ukrainian].
- Stelzl-Marx, B. (2015). Soviet children of occupation in Austria: The historical, political and social background and its consequences. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. Volume. 22, №2. S. 277–291. <http://dx.doi.org/10.1080/13507486.2015.1008416>. [in German].
- Stelzl-Marx, B. (2012). *Stalins Soldaten in Österreich. Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945–1955*. München: Oldenbourg; Wien: Böhlau, 896 s. [in German].
- Stiazhkina, O. V. (2015a). «Okupovani» zhinky: chynnyky, resursy ta stratehii vyzyvannia. [“Occupied” women: officials, resources and survival strategies]. *Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vijni: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremal'noho nasyt'stva: zb. nauk. prats'*. Kyiv: ART «KNYHA», P. 185–196. [in Ukrainian].
- Stiazhkina, O. V. (2015b). Zhinky Ukrainy v povsiakdenni okupatsii: vidminnosti stsenariiv, intentsii i resursy vyzyvannia. [“Occupied” women: officials, resources and strategies of survival. Women of Ukraine in everyday occupation: the importance of scenarios, intentions and resources of survival]. *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal*. 2. P. 42–66. [in Ukrainian].
- Syromyatnikov, N. (2021). Prikaz Stalina № 229: za chto rasstrelivali krasnoarmejcev v okkupirovannoj Germanii. [Stalin's Order No. 229: Why Red Army Soldiers Were Shot in

- Occupied Germany]. 31 avgusta. *Russkaya semerka*. URL: <https://russian7.ru/post/prikaz-stalina-N-229-za-hto-rasstrelival/> [in Russian].
- Tek, N.** (2003). U partizan: sud'ba zhenshhin. [Among the partisans: the fate of women]. *Zhenshhiny na krayu Evropy*. Minsk, P. 168–187. [in Russian].
- Yanchuk, M.** (2015). Pro podvyhy radians'koho soldata, soldata-gvaltivnyka. [About the exploits of a Soviet soldier, a soldier-rapist]. 15 liutoho. URL: <https://www.facebook.com/groups/dostup.do.arhiviv/posts/345273168998024/> [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. V.** (2016). Sanitarno-epidemiolohichna sytuatsiia ta medychne obsluhovuvannia tsyvyl'noho naselennia Ukrainy v roky natsysts'koi okupatsii (za materialamy okupatsijnoi presu [Sanitary-epidemiological situation and medical care of the civilian population of Ukraine during the years of Nazi occupation (based on materials from the occupation press)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 18, 59–98. [in Ukrainian].
- Zahrebel'nyj, V.** (2023). Zhorstokist' i dykist' vijs'kovykh suchasnoi rosarmii bere svoi vytoky z povedinky chervonoarmijtsiv pid chas Druhoi svitovoi vijny. [The cruelty and savagery of the modern Russian Army soldiers originates from the behavior of the Red Army soldiers during World War II]. *ArmiiInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/08/01/zhorstokist-i-dykist-vijskovykh-suchasnoyi-rosarmiyi-bere-svoyi-vytoky-z-povedinky-chervonoarmijcziv-pid-chas-drugoyi-svitovoyi> [in Ukrainian].
- Zghvaltuvannia** (2022). Zghvaltuvannia zhynok Nimechchyny 1945. Rosijs'ka tradytsiia nasyllia [Rape of women in Germany 1945. Russian tradition of violence]. *Kozak UA*. 14 kvitnia URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-yOT2zaFNk>. [in Ukrainian].
- Zlochyny** (2002). Zlochyny Radians'koi armii u Nimechchyni u 1945 rotsi: nova knyha brytans'koho istoryka [Crimes of the Soviet Army in Germany in 1945: a new book by a British historian]. *Radio svoboda*. 9 travnia URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/889532.html> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 18.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.2025